

ІНОЗЕМНА ДОПОМОГА АРА В УКРАЇНІ: РАДЯНСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

В. А. Говоруха

Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

vlad.hovorukha@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8520-6598

Ключові слова: голод, міжнародна допомога, Американська Адміністрація Допомоги (АРА), історіографія.

Проаналізовано особливості висвітлення діяльності Американської адміністрації допомоги в радянській та сучасній українській історіографії. Встановлено відмінності у визначенні ролі АРА при подоланні наслідків голоду 1921-1923 рр. Розкрито зв'язок між державною політикою та позицією істориків за часів СРСР. Простежується трансформація образу АРА з «рятівника» у 1920-х рр. до «шпигуна-диверсанта» після 1930-х рр., і повернення до першого образу після 1990-х рр. Висвітлено регіональні аспекти та виявлено перспективні напрями для подальших досліджень.

ARA FOREIGN ASSISTANCE IN UKRAINE: SOVIET AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

V. Hovorukha

Oles Honchar Dnipro National University

Key words: the Famine, international assistance, American Relief Administration (ARA) historiography.

The main purpose of the article is to analyze the historiography of the ARA in Ukraine during the first Soviet famine of 1921-1923. The article shows the differences in the assessments of the assistances quality in Soviet and modern Ukrainian historiography. A selection of scientific papers devoted to the ARA's activity in Ukraine is presented. The article is concerned with a significant tradition of the soviet society studying. Research methods: comparative, logical, historical, systematic, analysis and synthesis, historical and genetic.

Main results: the article describes the peculiarities of the American Relief Administration coverages in Soviet and modern Ukrainian historiographies. Differences in determining the role of ARA in overcoming the effects of the famine have been identified. Regional aspects are highlighted and directions for further research are identified.

Brief conclusions: Ukrainian and Soviet historians have created a significant array of works on the activities of the ARA. The author highlights the main differences in both samples of scientific literature. The Soviet period was characterized by an ideological orientation in research strategies. The contribution of Soviet historians to the expansion of the factual component, the involvement of archival documents and statistical materials is also noted. Ukrainian historiography has created a new stage in the study of the ARA activity during the first Soviet famine. The use of modern concepts and approaches has expanded the methodological toolkit. Regional and local lore aspects often contribute to the clarification of the images research.

Practical significance: recommended for use by authors of articles on the history of Ukraine and international relations. Originality: the practical experience of scientific researches of the Soviet and Ukrainian historians devoted to ARA's activity in Ukraine is generalized. Scientific novelty: the differences in the studies of the ARA in Ukraine through Soviet and Ukrainian historiography were inquired. The developments degree of the ARA's activity case is established. The article identifies new directions for further ARA's activity research in Ukraine.

Голод 1921–1923 рр. став першим масштабним голодом в Радянській Україні, причини якого поєднують природні і соціальні фактори. Особливістю у подоланні лиха початку 1920-х років стало офіційне визнання проблеми голоду радянською владою, що дало змогу розгорнути пошуки допомоги й за кордоном. На заклик бі-

льшовицького уряду відгукнулися різноманітні міжнародні організації, серед яких за розмахом діяльності помітно виділялася Американська адміністрація допомоги (скорочено АРА, за першими літерами англійської назви American Relief Administration).

Американська адміністрація допомоги досліджувалась від самого початку її діяльності в СРСР. Влада ставилась до іноземних організацій неоднозначно, слідкуючи за їх розгортанням на території країни рад. Склалась значна історіографічна традиція вивчення АРА, що потребує певного узагальнення та систематизації. Мета статті – встановити ступінь розробки проблеми, виявити нові, перспективні напрями для подальших досліджень. Об'єктом розгляду цієї розвідки стала радянська та сучасна вітчизняна історіографія діяльності Американської адміністрації допомоги на теренах УСРР. Відзначимо, що радянській та українській історіографії притаманні елементи спадкоємності (територіальна і хронологічна наступність). Зарубіжна ж історіографія до певного часу розвивалась відокремлено.

Радянську історіографію доречно поділити на три блоки за критерієм оцінки діяльності міжнародних допоміжних організацій, насамперед Американської адміністрації допомоги:

1. Дослідження 1920-х рр.;
2. Дещо політизовані праці, створені протягом 1930-х – сер. 1980-х рр.;
3. Звільнені від «партійності» та марксистсько-ленінської методології напрацювання кінця 1980-х рр.

Дослідження першого блоку створювалися свідками подій першого радянського голоду. Авторами рідко виступали історики, здебільшого це були практичні працівники-чиновники, економісти, статисти. Подібні роботи можна віднести не тільки до історіографії, а і до джерельної бази теми. Чимало брошур містили описи конкретних фактів голоду, кількісні показники, окремі сюжети діяльності іноземних благодійних організацій. Історіографічна цінність даного комплексу полягає у перших спробах осмислити та проаналізувати проблему голоду і шляхи подолання його наслідків. Уже в розпал голоду, наприклад, з'являється праця «Тяжелая годовщина» (1922 р.), створена головою Миколаївського губернського продовольчого комітету А. Сафроновим¹. Це була спроба визначити приблизні масштаби голоду, висвітлити причини й заходи щодо його ліквідації. Також наявна інформація про міжнародну допомогу, її розміри та територію поширення.

Серед масиву статистичних робіт, котрі намагалися зрозуміти причини голоду, з'являються праці, присвячені заходам боротьби з наслідками страшної біди. В них знаходимо вирази стосовно присутності АРА в Радянській Україні, ко-

трі мають ознаки ворожості та побоювань. Так, Ярослав Шатуновський в статті «Коммунизм в борьбе с голодом» закликає надати процесу боротьби з голодом комуністичного забарвлення, оскільки «для нас не зрозуміла різниця між нами та АРА (тут і далі переклад мій – В. Г.)»². Цю різницю пропонувалося окреслити практично та агітаційно, що в подальшому й здійснювала радянська влада.

Незважаючи на недовіру до діяльності іноземної організації, радянські історики все ж могли вільно озвучувати цифри, пов'язані з масштабом голоду. Приміром, Сергій Мстиславський (партійний псевдонім С. Д. Масловського) у публікації «Голод» визначає, що лихо охопило 35 губерній, з зальним населення в 90 млн. чол. з яких голодувало близько 40 млн.³. Унікальною є робота Василя Арнаутова «Голод и дети на Украине», написана в розпал подій, а саме в 1922 році⁴. Її автор – педагог, заступник голови секції ЦК допомоги голодуючим дітям, наситив дослідження фактами стосовно, описав становище дітей. І хоча роботі висвітлюється, в першу чергу, діяльність радянських установ, але вона дозволяє уявити ту ситуацію, той контекст, з яким зіткнулася АРА.

Ставлення радянської спільноти до Американської адміністрації допомоги можна визначити через публікацію Карла Ландера, вміщену в «Большой советской энциклопедии» 1930 року видання. Автор спрямовує діяльність АРА на створення дитячих їдалень за сприяння радянської влади. Відкрито говориться, що в найбільш активний період своєї діяльності організація видавала додаткове харчування приблизно 10 млн. чол. Разом з тим, збільшення числа людей зменшувало калорійність кожної порції. Відносини АРА та радянської влади представлені у форматі дружби та спільної допомоги голодуючим⁵.

Ставлення радянської влади до питання голоду висвітлюють праці партійних діячів того періоду. Яскравим прикладом є робота Володимира Антонова-Овсієнка «Закрепим нашу победу! Слово к рабочим и крестьянам председателя Конференции голодающих губерний!». В ній діяльність міжнародних організацій визнавала-

² Шатуновский Я. Коммунизм в борьбе с голодом. Красная новь. 1922. №5. С.198

³ Мстиславский С. Голод Большая советская энциклопедия. / Под ред. Н.И. Бухарина, В.В. Куйбышева, М.Н. Покровского и др. Москва: 1930. Т. 17. С. 463.

⁴ Арнаут В. А. Голод и дети на Украине: По данным секции помощи голодающим при Центральном Совете защиты детей на Украине и по другим материалам. Харків: 1922. 48 с.

⁵ Ландер К.И. АРА. Большая советская энциклопедия. / под ред. Н.И. Бухарина, В.В. Куйбышева, М.Н. Покровского и др. Москва, 1930. Т. 3. С.191-192

¹ Сафронов А. Тяжелая годовщина. Николаев, 1922. 26 с.

ся, але її складова всіляко применшувалася. Акцент робився на те, що американська допомога почала надходити не з перших місяців після початку голоду і що кожен пайок несе в собі лише третину поживних речовин від необхідних навіть дитині. Розкрито негативне ставлення до спроби постачати допомогу поза контролем радянської влади, вказувалося, що «керують цією допомогою попи і далекі від населення люди, які намагаються прогнати тільки своїх близьких людей»¹. Згодом дана точка зору з невеликими змінами надовго закріпиться в радянській історіографії.

Щодо другого історіографічного періоду, то його перше десятиліття відзначається вибіркою робіт, що демонструють принципово нові підходи до розгляду досліджуваної проблеми: допомога АРА, як і більшості міжнародних організацій, сприймалася з підозрою, розглядалася через призму «антирадянської діяльності».

Знаковою подією для радянської історіографії став вихід наприкінці 1930-х рр. «Короткого курсу історії ВКП(б)» з його провідними дороговказами для тогочасних істориків. Події 1920-х рр. вживалися з формулюваннями «неврожай», який «охопив більшість губерній»². Тож саме поняття «голоду» відтепер стає недоречним, згадку про допомогу від міжнародних організацій не варто й чекати.

У післявоєнний період з'являються роботи, що трактують діяльність АРА в Росії як антирадянську та шпигунську. В 1947 році вийшла стаття Миколи Рубінштейна, в якій головна мета діяльності АРА визначалася намаганням урядів Антанти і США використати голод для усунення радянської влади, спираючись при цьому на контрреволюційні елементи в країні³. Будучи формально неурядовою і благодійною організацією, АРА нібито являла собою найкраще прикриття для виконання завдань економічної і політичної розвідки. Загалом автор робить висновок про те, що допомога, яка була надана, не відіграла значної ролі в боротьбі з голодом.

Стаття А. Когана з промовистою назвою «Антисоветские действия Американской администрации помощи (АРА) в Советской России в 1921–22 гг.» говорить сама за себе⁴. Окрім дуб-

лювання закидів попередньої роботи, автор вдається до аналогії між діяльністю АРА та післявоєнними «доктриною Трумена» і «планом Маршалла». Міжнародна допомога зображувалась діями «американських імперіалістів та їх європейських васалів». Подібні порівняння свідчать про сильну взаємозалежність між політичним контекстом епохи та ставленням до АРА. Дана стаття А. Когана була використана у 2-му виданні «Большой советской энциклопедии» (1950 р.)⁵. У порівнянні з першим виданням діяльність АРА набуває «шпигунсько-підіривних» та «контрреволюційних» рис, пов'язаних з генералом А. Денікіним. На фоні «холодної війни» увага зосереджувалась на ворожості політичних систем та применшенні внеску міжнародної допомоги у ліквідацію наслідків голоду.

Попри розпочаті з середини 1950-х рр. процеси десталінізації, якісних змін у оцінці голоду 1921–1923 рр. та діяльності міжнародних організацій в цей час не відбулося. Про це свідчить, зокрема, праці Есфіри Генкиної⁶, Андрія Кучкина⁷, М. Городничого та ін. Останній автор цілеспрямовано розкривав «маловідому сторінку діяльності АРА в Радянській Росії», через призму конфронтації американського імперіалізму з Радянською державою. Внесок іноземних благодійних організацій у боротьбу з голодом продовжував розглядатися винятково з ідеологічних і політичних позицій того часу. Так, спроби керівника одеського відділення полковника Хайнеса в лютому 1922 р отримати дані про Одеський порт і його пропускну здатність автор подає виключно, як приклад збору розвідувальних відомостей⁸. «Викривальницький» посыл простежується і в працях Дмитра Сташевського. У монографії «Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919 – 1923)» АРА розглядається суто під кутом зору її «шпигунської діяльності». Автор залучає як радянські, так закордонні джерела, проте маніпулюючи фактами, доходить до бажаних висновків: витрати на АРА занадто високі, дитячий пайок недостатньо калорійний, від американських медикаментів були смертельні випадки тощо. І теза, що «все-таки

гг. Исторические записки. Москва. 1949. Т.29. С.5-23.

⁵ Американская Администрация Помощи // Большая советская энциклопедия./ глав. ред. С.И. Вавилов. 2-е изд. Москва: «Советская энциклопедия», 1950. Т. 2. С.582.

⁶ Генкина Э. Б. Переход Советского государства к НЭПу (1921 – 1922 гг.). Москва.1954. 504 с.

⁷ СССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). Исторические очерки / под ред. А.П. Кучкина. Москва: Гос. изд-во политической литературы, 1955. 596 с.

⁸ Городничий Н.Ф. Малоизвестная страница деятельности АРА в Советской России. Вопросы истории. 1968. № 12. С. 50.

¹ Антонов-Овсенко В.А. Закрепим нашу победу! Слово к рабочим и крестьянам председателя Конференции голодающих губерний. Москва: «Красная новь», 1922. С.17.

² История Всесоюзной Коммунистической партии (большеви́ков). Краткий курс. / под ред. комис. ЦК ВКП(б). Москва: Госполитиздат, 1955. С.237.

³ Рубинштейн Н. Борьба Советской России с голодом и капиталистические страны. Исторические записки. 1947. Т.22. С.6.

⁴ Коган А.Н. Антисоветские действия Американской администрации помощи (АРА) в Советской России в 1921–22

слід визнати, що в умовах голоду 1921 р. АРА подала значну допомогу голодуючому населенню» теж подається з уточненням, що «ця допомога була подана всупереч бажанню керівників АРА, в результаті своєчасних і вмілих дій Радянського уряду»¹. І хоча висновки таких робіт далеко не завжди витримують критики, залучені в них архівні матеріали помітно розширили фактологічне поле, в тому числі для майбутніх дослідників.

Почали з'являтися праці більш локальної спрямованості, котрі охоплюють певні регіони або області. Так, складність боротьби з голодом на Одещині представлено в статтях О. Чупруна², Ш. Ланда³, кандидатській дисертації І. Портного⁴. Назва роботи останнього «Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.)» засвідчує досить типову радянську риторичку, притаманну тодішньому часу. Автор вводить до наукового обігу значну кількість нових джерел, зокрема документи Державного архіву Одеської області та періодичну пресу регіону.

Своєрідним маркером ставлення до АРА можна назвати третє видання «Большой советской энциклопедии» (1970 р.). Інтервал у 20 років між трьома її серіями яскраво демонструє зміну оцінок. На нашу думку, можна прослідкувати забуття та применшення (якщо в 1 виданні визначення АРА розкривається за допомогою близько 5 тисяч знаків, то в 3 виданні – вистачило менше 600). Окрім звичного замовчування, відчувається зміна оціночної характеристики. Даний пасаж дуже стисло і сухо розкрив головний меседж більшості робіт другого періоду присвячених АРА: «Організовані АРА поставки продовольства, медикаментів й інших товарів надали певну допомогу в боротьбі з голодом. У той же час правлячі кола США намагалися використувати її для підтримки контрреволюційних елементів і шпигунсько-підривної діяльності, для боротьби з революційним рухом...»⁵.

Серед позитивних якостей варто відзначити, що дослідники другого періоду значно розши-

рили джерельну базу досліджуваної проблеми, залучили архівні матеріали та додали чимало фактажу, як про самий голод, так і про діяльність Американської адміністрації допомоги в Україні. Особливу користь роботи даного періоду мають для регіональних та краєзнавчих досліджень. Скажімо, І. Портной, Ш. Ланда, О. Чупрун актуалізували проблему дослідження АРА на півдні України.

Третій етап радянської історіографії у вивченні означеної проблематики припадає на період так званої «перебудови», коли з'явилася можливість дослідження складних, замовчуваних або фальсифікованих тем чи сюжетів. Проте, за великим рахунком, історична наука, багато в чому, продовжувала залишатися на старих теоретико-методологічних позиціях, звичній традиції історіописання. Так, Евель Хенкина в своїй роботі «Очерки истории борьбы Советского государства с голодом. (1921–1922)» намагається не лише зробити певний історіографічний аналіз попереднього масиву праць, а й залучити нові архівні матеріали. Така дослідницька стратегія, однак, не вберігає його від повторення старих більшовицьких догм. Основний зміст міжнародної допомоги зводиться до того, що «біла еміграція докладала великих зусиль, щоб під виглядом допомоги проникнути на територію Росії для антирадянської діяльності»⁶. І все ж принципово новим на відміну від попередніх праць є паралельне висвітлення і благодійної діяльності організації, зокрема, зазначається, що на частку АРА припадало 4/5 ввезеного зарубіжними благодійними організаціями в 1921–1923 рр. продовольчого постачання.

Якісно новою працею стала стаття Ольги Мовчан «Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр.», опублікована в 1989 році⁷. Авторка, не заперечуючи можливості певних шпигунських мотивів, робить акцент на філантропічній діяльності. Окрім робітничих міжнародних організацій, розглянуто діяльність АРА, Місії Нансена, Міжнародного Червоного хреста, «Джойнта». Історик почала розкриття мотивів допомоги в соціальному вимірі: чому населення різних країн відгукнулося на заклик допомоги. Позитивна оцінка надана «народній дипломатії», оскільки допомога надходила від країн, які офіційно декларували антирадянський вектор політики.

Від початку 1990-х років розпочинається на-

¹ Сташевський Д. М. Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919–1923). Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. С. 267.

² Чупрун О. Д. Борьба одесских коммунистов с голодом 1921–1922 гг. Научн. зап. Днепрпетровского гос. ун-та. Днепрпетровск, 1956. Т.56: Вып.4. С.63–46.

³ Ланда С.Ш. Борьба с голодом на Одещине (1921–1922 гг.) Украинский исторический журнал. 1962. № 1. С.118–120.

⁴ Портной И.Л. Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.): дисс. канд. ист. наук. Одесса, 1955. 294 с..

⁵ Американская Администрация Помощи // Большая советская энциклопедия. / глав. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. Москва: «Советская энциклопедия», 1969. Т.1. С.516.

⁶ Хенкин Е. М. Очерки истории борьбы Советского государства с голодом. (1921–1922). Красноярск: Изд – во Красноярского ун-та, 1988. С. 75.

⁷ Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. Український історичний журнал. 1989. №10. С.77–84.

ступний історіографічний період – доба сучасної української історіографії. Вітчизняна історіографія звільняється від підходів своїх попередників. Уточнено загальну кількість загиблих, до основних причин голоду долучається економічна політика радянської влади, методи її проведення. Відбувається перегляд ролі іноземних благодійних організацій в справі допомоги голодуючим. Більшість дослідників дають позитивну оцінку діяч АРА, місії Нансена, інших організацій і розглядають їх взаємовідносини з Україною у форматі співробітництва.

Провідними істориками, котрі почали займатися проблемою голоду в СРСР і України стали Ольга Мовчан та Станіслав Кульчицький. В 1993 р. за редакцією С. Кульчицького, у співавторстві з О. Мовчан виходить праця, присвячена невідомим сторінкам голоду 1921-1923 рр., де автори оцінюють причини та наслідки голоду на основі нових архівних матеріалів та документів¹. Значна доля відповідальності за жертви в Україні припадає на некваліфіковане більшовицьке керівництво. Зусиллями О. Мовчан видається збірник документів і матеріалів, присвячений голоду 1921–1923 рр.². Провідними темами її досліджень стає іноземна та державна допомога голодуючим в Україні, а також детальний аналіз взаємозв'язку між голодом та політикою більшовицького уряду.

Відкриття великого масиву раніше невідомих документів, поставило на порядок денний питання про створення збірок документів. Так, у 1997 р. побачила світ збірка «Україна в ХХ столітті»³, в якій мовою документальних матеріалів відтворено суспільно-політичний процес в Україні у 1900–2000 роках. Згодом створюється багатотомний хронологічний довідник «Україна: хроніка ХХ століття» за редакцією Валерія Смолія⁴, який день за днем відображає найважливіші події політичного, громадського, економічного, культурного, релігійного і повсякденного життя. І хоча діяльність АРА в цих збірках висвітлена відносно слабо, все ж вони дають змогу краще уявити той контекст епохи, ті умови, в

яких перебувало населення і в яких проводили свою благодійну діяльність міжнародні організації.

В 1990-х роках з'являється і перше дисертаційне дослідження «Голод 1921–1923 років в Україні» київського історика Бориса Драмарецького⁵. Автор, спираючись на широке коло архівних джерел, зазначав, що іноземна допомога, яка набула широкого розмаху на весну 1922 р., виявилася набагато ефективнішою від державної, перевищуючи останню більш ніж у 4 рази. Окрім зрозумілої боротьби з голодом, міжнародні організації брали участь у відбудові сільського господарства, утримували за власні кошти лікарні тощо.

Окремої уваги заслуговує регіональна історіографія, що дотримується загальноукраїнських тенденцій висвітлення даної тематики. Найбільш докладно проблема голоду 1921-1923 рр. та міжнародної допомоги представлена в працях миколаївських дослідників Миколи Шитюка, Ольги Баковецької, Валентина Шкварця, Андрія Ліньова⁶, Ольги Щербакової⁷, Олександра Тригуба та ін.

Одна з перших регіональних робіт, що стосувалася діяльності міжнародних організацій, опублікована миколаївським дослідником А. Барчаком наприкінці 1990 р. Стаття «Про «Місію Нансена» на Миколаївщині» базується в першу чергу на матеріалах Миколаївського обласного архіву та задає вектор для подальшого дослідження діяльності міжнародних організацій⁸. Вагомий внесок у дослідження даної проблеми зробила миколаївська історична школа вивчення проблем ХХ ст. Її засновником був професор М. Шитюк, автор низки праць і керівник робочих груп з історії Миколаївщини. Ним написано і кілька робіт з проблеми голоду 1921-1923 рр., хоча діяльність Американської адміністрації допомоги висвітлена побічно, поверхнево⁹.

Безпосередньо діяльності Американської адміністрації допомоги на Миколаївщині присвячена стаття О. Тригуба у співавторстві з Лілією

¹ Книга-меморіал Великопетихського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на Великопетихщині. Словами очевидців та мовою документів / упоряд. М.М. Марченко. Херсон: ІДС, 2007. 450 с.

² Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / під. ред. О.М. Мовчан. Київ: Наукова думка, 1993. 240 с.

³ Україна в ХХ столітті: 36. документів і матеріалів: (1900–1939). Ін-т змісту і методів навчання; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка / упоряд.: А. Г. Слюсаренко та ін. Київ, 1997. 447 с.

⁴ Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1922: Довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. О. Мовчан. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 235 с.

⁵ Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 1997. 123 с.

⁶ Ліньов А.А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Збірник наукових праць. Миколаїв-Одеса, 2003. Т.1: Історія та українознавство. С. 157-168.

⁷ Щербакова О.М. Міжнародна допомога голодуючим півдня України 1921–1923 років. Науковий вісник. Миколаїв, 2008. Вип.21: Історичні науки. С.69-78.

⁸ Барчак А. Про «Місію Нансена» на Миколаївщині. Південна правда (Миколаїв). 1990. 16 листопада.

⁹ Шитюк М., Горбуров К. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим. 2007. 156 с.

Дудар. Роботу відрізняє репрезентативність джерельної бази, залучення місцевих архівних та іноземних джерел. Новизна та масштаб теми змушують авторів відтворити загальну картину діяльності АРА, гармонійно переплітаючи загальнодержавний контекст та локальні особливості. Окрім допомоги голодуючим та забезпечення технологіями, до наслідків діяльності АРА віднесено встановлення першого дружнього контакту Радянської України з капіталістичним світом, що стало своєрідним проривом її економічної, політичної й культурної блокади¹.

На початку 2010-х років з'являється серія статей Тимура Михайловського, присвячених діяльності різних міжнародних організацій на Півдні України². Дані роботи залучають значну джерельну базу (архівні документи та місцева періодична преса), мають новий погляд на проблему, ґрунтовне висвітлення діяльності міжнародних організацій на Миколаївщині та Херсонщині. Варто відзначити спробу проаналізувати джерельну базу із колекцій архівів США стосовно міжнародних організацій на Півдні України у 1920-х роках³ та систематизувати накопичену інформацію відносно АРА в даному регіоні⁴.

Щодо робіт про інші регіони, то вони представлені значно бідніше. Так, проблема голоду та діяльності міжнародних організацій в Херсонській області віддзеркалена лише у збірнику очевидців та документів за редакції Миколи Марченка⁵ та низки статей Володимира Сахна⁶. Останній вчений дослідив ресурс джерельної бази чотирьох українських архівів, зокрема ЦДАВО та ЦДАГО, стосовно діяльності міжнародних організацій на Півдні України, серед яких вагоме місце відведено АРА. Посиланнями на відповідні архівні документи, автор підтверджує тезу про навмисне замовчування допомоги у радянські часи, вказуючи на необхідність «по-

вернути історичну правду нашому народу»⁷.

Першим значним дослідженням проблеми голоду 1921–1923 рр. в Одеській області, де побіжно висвітлена діяльність АРА, став збірник документів і матеріалів «Голодомори в Україні: Одеська область (1921 – 1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)»⁸. Роботи, присвячені безпосередньо американській допомозі, тут з'явилися відносно недавно. Так Сергій Шевченко, наприклад, спробував відновити загальну картину діяльності АРА в Одеській області протягом 1922 – 1923 рр., зосереджуючи увагу на масштабах та напрямках допомоги. Завдяки залученню архівних джерел і співвідношенню локальної ситуації із загальноукраїнською автор показав наявність регіональних матеріалів для подальшого дослідження⁹.

Пізніше Олександр Беліков розкрив початковий етап діяльності АРА (грудень 1921 – січень 1922) в УРСР на прикладі Одеської губернії. Проаналізувавши доволі складний процес юридичних узгоджень та перемовин, автор дійшов висновку щодо перешкод, пов'язаних «закостенілістю радянської системи, невмінням гнучко реагувати на мінливі умови, забюрократизованістю, постійним очікуванням вказівок з центру, неквапливістю центральної влади та ін.»¹⁰. Відзначимо, що в подальшому саме ці негативні фактори гальмували та знижували ефективність допомоги АРА.

Проблема допомоги міжнародних організацій під час голоду 1921–1923 рр. у дослідженнях Дніпропетровської області також представлена доволі фрагментарно. У 1994 р. з'явилася стаття Валентина Іваненка про голод 1921–1923 рр. на Катеринославщині і рух допомоги міжнародної громадськості, де автор намагається віднайти нові підходи до вивчення проблеми¹¹. Через три роки вийшла спільна робота Валентина Іваненка, Анатолія Голуба та Олександра

¹ Тригуб О., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921–1923 рр.) Емінак. 2007. № 2 (жовтень-грудень). С. 112.

² Михайловський, Т. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст. Краєзнавство: Науковий журнал. 2010. № 4. С. 115–160.

³ Михайловський Т. О. Міжнародні організації на Півдні України у 1920-х роках: джерела із колекцій США. Наукові праці. Історія. 2010. Т. 140. №. 127. С. 132–135.

⁴ Михайловський, Т. АРА на Півдні України (1921–1923 рр.): історіографія проблеми. Емінак 2009. №1–4. С. 88–94.

⁵ Книга-меморіал Великопетихського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на Великопетичині. Словами очевидців та мовою документів / упоряд. М.М. Марченко. Херсон: ІДС, 2007. 450 с.

⁶ Сахно В.В. Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті роки ХХ століття. «Південний архів» (історичні науки). Херсон, 2002. №.7. С.185–203.

⁷ Сахно В. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20–30-ті рр. ХХ ст. Студії з архівної справи та документознавства. 2003. Т. 10. С. 124.

⁸ Голодомори в Україні: Одеська область (1921 – 1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) Дослідження, спогади, документи. / за ред. І. І. Ніточко. Одеса: «Астропринт», 2007. 460 с.

⁹ Шевченко С. Діяльність американської адміністрації допомоги в Одеській губернії під час першого радянського голоду. Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. 2012. Вип. 16. С. 179–186.

¹⁰ Беліков О. Початковий етап діяльності АРА в УРСР (грудень 1921–січень 1922 рр.): на прикладі Одеської губернії. Емінак. 2015. №. 4. С. 43.

¹¹ Іваненко В. В. Голод 1921–1923 рр. на Катеринославщині і рух допомоги міжнародної громадськості (нові підходи до вивчення проблеми). 3 минувшини Подніпров'я, 1994 р. 17 травня. С. 137–141.

Удода під назвою «Москва сльозам не вірить...», націлена на подолання усталених стереотипів і відтворення об'єктивної, правдивої картини голоду 1921–1923 рр.¹ Але зосередившись на діяльності міжнародних організацій загалом по Україні, авторам не вдалося повною мірою розкрити регіональну специфіку їхніх акцій в Катеринославській губернії.

Окремо варто відзначити роботу криворізького історика Олександра Мельника. Йому на основі нових архівних документів трьох державних архівів України та матеріалів низки періодичних видань 1920-х рр. вдалося відтворити хроніку подій у Криворізькому повіті під час голоду 1921–1923 років та помістити серію документів².

Досить ґрунтовною працею про діяльність однієї з міжнародних організацій на Катеринославщині є праця Олександра Бистрякова «ДЖОЙНТ на Дніпропетровщині». У книзі розглядається гуманітарна діяльність Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету Джойнт в Дніпропетровському регіоні. Значна увага присвячена участі Американської організації допомоги у подоланні голоду 1921–1923 рр., оскільки Джойнт від початку діяв лише через АРА (власний договір з СРСР буде підписаний у грудні 1922)³.

Найменш дослідженим регіоном, який часто відходить на другий план, коли мова йде про голод 1921–1923 рр., стало Східне Поділля. Тому дещо неочікуваною стала стаття Владислави Єрмакової та Івана Романюка про діяльність АРА та «Джойнт» у організації дитячого харчування в цьому регіоні. Спираючись на архівні джерела, автори приходять до висновку, що ситуація тут цілком співвідносилася із загальноукраїнською. Адже «держава виявилася не в змозі виконувати взяті на себе зобов'язання по утриманню дітей і за рахунок масштабних заходів міжнародних гуманітарних організацій АРА та «Джойнт» від жахливої смерті було врятовано сотні тисяч українського населення»⁴.

Про зацікавленість проблемою голодів в Україні впродовж ХХ ст. свідчить ряд тематич-

них міжнародних конференцій, проведених у Києві. І одним з напрямів досліджень залишається діяльність міжнародних організацій під час голоду 1921–1923 рр. Так, у 2013 р. на конференції «Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)» Яна Іващенко висвітлювала загальні аспекти діяльності АРА в Україні, що в черговий раз актуалізувало дану проблему⁵. На іншій конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (2018 р.) Людмила Артеменко зосередила увагу на гуманітарній діяльності АРА в УСРР у 1921–1923 рр., виділивши близько 8 різних аспектів допомоги, які по-своєму впливали на боротьбу з наслідками голоду⁶. Обидві авторки пов'язані з Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору». Діяльність АРА в їхніх роботах оцінюється позитивно, водночас, відзначаються недопрацювання або прямі перешкоди з боку радянської влади.

В останні роки з'явилися розвідки, присвячені окремим напрямкам діяльності АРА. Так, миколаївський дослідник Віктор Погромський став автором кількох статей про медичну допомогу та кадрову політику американської організації в Росії та Білорусі, значення порту Новоросійська для міжнародної допомоги⁷. Цікавою є стаття, в якій дослідник проаналізував висвітлення діяльності АРА на сторінках енциклопедичних видань радянської доби⁸. Висновки були доволі передбачувані, адже В. Погромський визнав найбільш об'єктивним лише перше видання Великої Радянської Енциклопедії. Решта довідників, на думку історика, не витримує сучасної джерельної критики.

Стаття Віктора Доценка представляє АРА в якості посередника між американськими єврейськими добровільними товариствами та українськими більшовиками у подоланні наслідків голоду. Спираючись на архівні джерела та сучасні методи, автор підтверджує попередні висновки

¹ Іваненко В. В. Голуб А. І., Удод О. А.. Москва сльозам не вірить... Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / за ред. В. В. Іваненко, А. І. Голуб, О. А. Удод. Київ: Генеза, 1997. С. 79–84.

² Мельник О. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2003. 384 с.

³ Бистряков А. Г. ДЖОЙНТ на Днепропетровщине. Днепропетровск: Днепропетровское издательство. 2009. С. 48.

⁴ Єрмакова В. Я., Романюк І. М. Діяльність міжнародних організацій АРА та «Джойнт» по наданню допомоги дитячому населенню Східного Поділля в умовах голоду (1921–1923 рр.). Сумський історико-архівний журнал. 2014. № 23. С. 66.

⁵ Іващенко Я. І. Діяльність Американської адміністрації допомоги в Україні. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали міжнародної наукової конференції. Київ: 2013. С. 59–63.

⁶ Артеменко Л. Гуманітарна діяльність американської адміністрації допомоги на території. Штучні голоди в Україні ХХ століття: матеріали міжнародної конференції (Київ, 16 трав. 2018 р.). Київ. 2018. С. 46–51.

⁷ Погромський В. Значення порту Новоросійська під час діяльності закордонних гуманітарних організацій за часів голоду 1921–1923 рр. у радянській Росії. Емінак, 2016. С. 60–66.

⁸ Погромський В. Висвітлення діяльності АРА (Американської адміністрації допомоги) за часів голоду 1921–1923 рр. в Україні та СРСР на сторінках енциклопедичних видань радянської доби. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2016. № 2. С. 49–51.

науковців, що тільки завдяки тісній співпраці місцевих громадських об'єднань та представництв закордонних філантропічних товариств у 1921–1922 р. вдалося розгорнути активну кампанію з допомоги голодуючим Півдня України¹.

Певним маркером, який вкотре засвідчив високий інтерес до міжнародних організацій на Півдні України в роки голоду 1921–1923 рр., стала захищена у 2018 році дисертація миколаївського дослідника Т. Михайловського². І хоча об'єкт дослідження охоплював усі організації, АРА був присвячений окремий підрозділ. Вчений досить детально розкрив основні напрями діяльності, обсяги допомоги та особливості взаємодії з місцевою владою. Дане дослідження залучає широке коло вітчизняних архівних матеріалів та архіву Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету Джойнт (США), масив періодики 1920-х років. Це дозволило більш широко поглянути на діяльність міжнародних організацій і зокрема АРА.

Підсумовуючи розгляд історіографічної традиції дослідження діяльності Американської адміністрації допомоги в Україні, слід вказати на значні відмінності в обох репрезентативних вибірках наукової літератури. Так, для радянського періоду найбільш характерною особливістю була тверда ідеологічна спрямованість, що обмежувала дослідницькі стратегії. Якщо в 1920-х роках проблема голоду ще була більш відкритою, то в наступні роки відбулася фактологічна консервація наукового знання. Це стосувалося, як розглянутої проблематики, так і певних теоретичних узагальнень. Водночас необхідно відзначити внесок радянських дослідників в розширення фактологічної складової означеної проблематики за рахунок залучення архівних документів та статистичних матеріалів, як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. В результаті сформувалася джерельна база, яка дала змогу сучасним вітчизняним історикам проводити нові дослідження на основі сучасних теоретико-методологічних підходів.

В сучасній українській історіографії проблема голоду 1921–1923 рр. та міжнародної допомоги отримала новий виток. Радянські дослідницькі стратегії були спростовані, ключові питання отримали нове бачення. Відбулося становлення загальноукраїнської концепції, що дало змогу цілісно висвітлити події голоду першої

чверті ХХ ст. Це історіографічне явище дало імпульс до подальшого розширення кола дослідницьких проблем. Тому на сучасному етапі в українській історіографії простежується тенденція до вивчення регіональних аспектів діяльності міжнародних організацій. Так, широким колом робіт присвячених голоду 1921–1923 рр. та діяльності АРА представлена Миколаївщина. Беручи до уваги, що голод охопив всю Південну Україну, то перспективними для подальших досліджень залишаються Катеринославщині, Одещина, Херсонщина. Регіональні та краєзнавчі аспекти нерідко сприяють уточненню загальної картини, стимулюють залучення нових джерел та переосмислення усталених концепцій. Українські історики розпочинають висвітлення окремих напрямків діяльності АРА. В якості об'єкта дослідження можемо бачити медичну допомогу та посилкову діяльність АРА. Натомість невисвітленими залишається проблема взаємовідносин представників АРА з місцевою владою та населенням в Україні. Беручи за основу певні аспекти допомоги, стає можливим порівнювати специфіку діяльності АРА з іншими країнами, які вона підтримувала після завершення Першої світової війни.

¹ Доценко В. Співпраця американських єврейських добровільних товариств та українських більшовиків з подолання наслідків голоду 1921–1923 рр. в Україні. Американська історія та політика. 2016. №. 1. С. 57–63.

² Михайловський Т. О. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2017. 266 с.

References

- Amerikanskaya Administraciya Pomoshi // Bolshaya sovetskaya enciklopediya. / glav. red. S.I. Vavilov. 2-e izd. Moskva: «Sovetskaya enciklopediya», 1950. T. 2. S.582.
- Amerikanskaya Administraciya Pomoshi // Bolshaya sovetskaya enciklopediya. / glav. red. A.M. Prohorov. 3-e izd. Moskva: «Sovetskaya enciklopediya», 1969. T.1. S.516.
- Antonov-Ovseenko V.A. Zakrepim nashu pobedu! Slovo k rabochim i krestyanam predsedatelya Konferencii golodayushih gubernij. Moskva: «Krasnaya nov», 1922. 18 s.
- Arnautov V. A. Golod i deti na Ukraine: Po dannym sekcii pomoshi golodayushim pri Centralnom Sovete zashity detej na Ukraine i po drugim materialam. Harkiv: 1922. 48 s.
- Artemenko L. Gumanitarna diyalnist amerikanskoyi administraciyi dopomogi na teritoriyi. Shtuchni golodi v Ukrayini HH stolittya: materiali mizhnarodnoyi konferenciyi (Kiyiv, 16 trav. 2018 r.). Kiyiv. 2018. C. 46-51.
- Barchak A. Pro «Misiyu Nansena» na Mikolayivshini. Pivdenna pravda (Mikolayiv). 1990. 16 listopada.
- Byelikov O. Pochatkovij etap diyalnosti ARA v USRR (gruden 1921–sichen 1922 rr.): na prikladi Odeskoyi guberniyi. Eminak. 2015. №. 4. S. 38-44.
- Bystryakov A. G. DZhOJNT na Dnepropetrovshine. Dnepropetrovsk: Dnepropetrovskoe izdatelstvo. 2009. 132 s.
- Genkina E. B. Perehod Sovetskogo gosudarstva k NEPu (1921 – 1922 gg.). Moskva. 1954. 504 s.
- Golod 1921-1923 rokiv v Ukrayini: Zbirnik dokumentiv i materialiv / pid. red. O.M. Movchan. Kiyiv: Naukova dumka, 1993. 240 s.
- Golodomori v Ukrayini: Odeska oblast (1921 – 1923, 1932–1933, 1946–1947 rr.) Doslidzhennya, spogadi, dokumenti. / za red. I. I. Nitochko. Odesa: «Astroprint», 2007. 460 s.
- Gorodnichij N.F. Maloizvestnaya stranica deyatelnosti ARA v Sovetskoj Rossii. Voprosy istorii. 1968. № 12. S. 47-58.
- Docenko V. Spivpracya amerikanskih yevrejskih dobrovolnih tovaristv ta ukrayinskih bilshovikov z podolannya naslidkiv golodu 1921–1923 rr. v Ukrayini. Amerikanska istoriya ta politika. 2016. №. 1. S. 57-63.
- Dramareckij B. B. Golod 1921–1923 rokiv v Ukrayini: dis. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.01. Kiyiv, 1997. 123 s.
- Yermakova V. Ya., Romanyuk I. M. Diyalnist mizhnarodnih organizacij ARA ta «Dzhoint» po nadannyu dopomogi dityachomu naselennyu Shidnogo Podillya v umovah golodu (1921-1923 pp.). Sumskij istoriko-arhivnij zhurnal. 2014. № 23. S. 61-66.
- Istoriya Vsesoyuznoj Kommunisticheskoy partii (bolshevikov). Kratkij kurs. / pod red. komis. CK VKP(b). Moskva: Gospolitizdat, 1955. 352 s.
- Ivanenko V. V. Golod 1921–1923 rr. na Katerinoslavshini i ruh dopomogi mizhnarodnoyi gromadskosti (novi pidhodi do vivchennya problemi). Z minuvshini Podniprov'ya, 1994 r. 17 travnya. S. 137-141.
- Ivanenko V. V. Golub A. I., Udod O. A.. Moskva slozam ne virit... Ochishennya pravdoyu: Vidoma i nevidoma Ukrayina v ob'yektivni istoriyi HH storichchya / za red.. V. V. Ivanenko, A. I. Golub, O. A. Udod. Kiyiv: Geneza, 1997. S.79-84.
- Ivashenko Ya.I. Diyalnist Amerikanskoyi administraciyi dopomogi v Ukrayini. Golod v Ukrayini u pershij polovini HH stolittya: prichini ta naslidki (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): materiali mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi. Kiyiv: 2013. S. 59–63.
- Kogan A.N. Antisovetskie dejstviya Amerikanskoj administracii pomoshi (ARA) v Sovetskoj Rossii v 1921–22 gg. Istoricheskie zapiski. Moskva. 1949. T.29. S.5-23.
- Kniga-memorial Velikolepetihskogo rajonu Hersonskoyi oblasti. Golodomori 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rr. na Velikolepetishini. Slovami ochevidciv ta movoyu dokumentiv / uporyad. M.M. Marchenko. Herson: IDS, 2007. 450 s.
- Kulchickij S.V., Movchan O.M. Nevidomi storinki golodu 1921–1923 rr. v Ukrayini. Istorichni zoshiti. Kiyiv: In-t istoriyi Ukrayini, 1993;
- Landa S.Sh. Borotba z golodom na Odeshini (1921–1922 pp.) Ukrayinskij istorichnij zhurnal. 1962. № 1. S.118-120.
- Lander K.I. ARA. Bolshaya sovetskaya enciklopediya. / pod red. N.I. Buharina, V.V. Kujbysheva, M.N. Pokrovskogo i dr. Moskva, 1930. T. 3. S.190-192.
- Linov A.A. Mizhnarodna dopomoga goloduyuchim na Mikolayivshini v 1921-1923 rr. Naukovi doslidzhennya v konteksti istorichnih problem: Zbirnik naukovih prac. Mikolayiv-Odesa, 2003. T.1: Istoriya ta ukrayinoznastvo. S. 157-168.
- Melnik O. Golod: Hronika, dokumenti ta materiali golodu 1921–1923, 1932–1933 rokiv na Krivorizhzhii. Krivij Rig: Vidavnicij dim, 2003. 384 s.
- Mihajlovskij, T. ARA na Pivdni Ukrayini (1921–1923 rr.): istoriografiya problemi. Eminak 2009. №1-4. S. 88-94.
- Mihajlovskij T. O. Mizhnarodni organizaciyi na Pivdni Ukrayini u 1920-h rokah: dzherela iz kolekcij SSHA. Naukovi praci. Istoriya. 2010. T. 140. №. 127. S. 132-135.
- Mihajlovskij T. O. Diyalnist mizhnarodnih organizacij na Pivdni Ukrayini (1921-1929 rr.): dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Chornomor. nac. un-t im. Petra Mogili. Mikolayiv, 2017. 266 s.

- Mihajlovskij, T. Diyalnist mizhnarodnih organizacij na Mikolajivshini u 20-h rr. HH st. Krayeznavstvo: Naukovij zhurnal. 2010. № 4. С.115-160.
- Movchan O.M. Inozemna dopomoga goloduyuchim Ukrayini v 1921–1923 rr. Ukrayinskij istorichnij zhurnal. 1989. №10. S.77-84.
- Mstislavskij S. Golod Bolshaya sovetskaya enciklopediya. / Pod red. N.I. Buharina, V.V. Kujbysheva, M.N. Pokrovskogo i dr. Moskva: 1930. T. 17. S. 463.
- Pogromskij V. Visvitlennya diyalnosti ARA (Amerikanskoyi administraciyi dopomogi) za chasiv golodu 1921–1923 rr. v Ukrayini ta SRSR na storinkah enciklopedichnih vidan radyanskoyi dobi. Visnik Kiyivskogo nacionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya. 2016. №. 2. S. 49-51.
- Pogromskij V. Znachennya portu Novorosijska pid chas diyalnosti zakordonnih humanitarnih organizacij za chasiv golodu 1921–1923 rr. u radyanskij Rosiyi. Eminak, 2016, S. 60-66.
- Portnoj I.L. Proval antisovetskoj deyatelnosti ARA na yuge Ukrainy (dekabr 1921 g. – iyun 1923 g.): diss. kand. ist. nauk. Odessa, 1955. 294 s..
- Rubinshtejn N. Borba Sovetskoj Rossii s golodom i kapitalisticheskie strany. Istoricheskie zapiski. 1947. T.22. S.2-41.
- Safronov A. Tyazhelaya godovshina. Nikolaev, 1922. 26 s.
- Sahno V. Arhivni dokumenti ta miscevi periodichni vidannya pro diyalnist mizhnarodnih humanitarnih organizacij na Pivdni Ukrayini v 20–30-ti rr. XX st. Studiyyi z arhivnoyi spravi ta dokumentoznavstva. 2003. T. 10. S. 122-124.
- Sahno V.V. Diyalnist mizhnarodnih humanitarnih organizacij na Ukrayini v 20-ti roki XX stolittya. «Pivdennij arhiv» (istorichni nauki). Herson, 2002. №.7. S.185-203.
- SSSR v period vosstanovleniya narodnogo hozyajstva (1921–1925 gg.). Istoricheskie ocherki / pod red. A.P. Kuchkina. Moskva: Gos. izd-vo politicheskoy literatury, 1955. 596 s.
- Stashevskij D. M. Ekspansiya SShA v Yevropi pid viglyadom «dopomogi» (1919–1923). Kiyiv: Vid-vo AN URSS, 1960. 310 s.
- Trigub O., Dudar L. Diyalnist ARA na Mikolajivshini (1921–1923 rr.) Eminak. 2007. № 2 (zhovten-gruden). S. 105-116
- Ukrayina v HH stolitti: Zb. dokumentiv i materialiv: (1900 –1939). In-t zmistu i metodiv navchannya; Kiyivskij nac. un-t im. T. Shevchenka / uporyad.: A. G. Slyusarenko ta in. Kiyiv, 1997. 447 s.
- Ukrayina: Hronika HH st.: Rik 1922: Dovid. vid. / redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in.; uporyad. O. Movchan. Kiyiv: In-t istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini, 2005. 235 s.
- Henkin E. M. Ocherki istorii borby Sovetskogo gosudarstva s golodom. (1921–1922). Krasnoyarsk: Izd – vo Krasnoyarskogo un-ta, 1988. 171 s.
- Chuprun O. D. Borba odesskih kommunistov s golodom 1921–1922 gg. Nauchn. zap. Dnepropetrovskogo gos. un-ta. Dnepropetrovsk, 1956. T.56: Vyp.4. S.63-46.
- Shatunovskij Ya. Kommunizm v borbe s golodom. Krasnaya nov. 1922. №5. S.192-199.
- Shevchenko S. Diyalnist amerikanskoyi administraciyi dopomogi v Odeskij guberniyi pid chas pershogo radyanskogo golodu. Naukovi zapiski [Kirovogradskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Vinnichenka]. Seriya: Istorichni nauki. 2012. Vip. 16. S. 179-186.
- Shityuk M., Gorburov K. Mikolajivshina v golodnih 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rokah. Mikolajiv: Vid-vo Irini Gudim. 2007. 156 s.
- Sherbakova O.M. Mizhnarodna dopomoga goloduyuchim pivdnya Ukrayini 1921–1923 rokiv. Naukovij visnik. Mikolajiv, 2008. Vip.21: Istorichni nauki. S.69-78.

Received 05 July 2020
Accepted 26 July 2020